

Criteria voor de waan?

Godsdienstfilosofische overwegingen bij de psychotische ervaring

Zeker in de GGz leggen cliënten de geestelijk verzorger regelmatig bijzondere belevingen voor. Het is vaak niet eenvoudig om de betekenis van deze belevingen voor cliënten in te schatten. Het beoordelen van deze belevingen vanuit de eigen vakinhoudelijke kennis is nog ingewikkelder. De auteur probeert enige godsdienstfilosofische en theologische criteria te formuleren met het oog op de religieuze duiding van die bijzondere belevingen.

Wilco van Holten

IN HAAR BOEK *De dag dat ik Jezus ontmoette* vertelt de Deense onderzoeksjournalist Charlotte Rørth over een bijzondere ervaring die zij opdoet in de sacristie van La Sacra Capilla del Salvador in Úbeda, Zuid-Spanje (Rørth, 2017). Zij is daar voor haar werk op uitnodiging van een Spaans bureau voor toerisme om verslag te doen van enkele bezienswaardigheden. Terwijl een gids over de geschiedenis en architectuur van de kapel vertelt, verschijnt plotseling een man aan haar die even echt is als de overige mensen in de kapel, en die een woordeloos gesprek met haar voert. Zij ziet hem compleet met landschap en lucht, olijfbomen en gruispad. Hij spreekt een taal die zij niet verstaat, maar nochtans begrijpt. Hij kent haar en zij voelt zich door de man geaccepteerd en bemind (pp. 22-25). Op andere momenten heeft ze de ervaring dat een lichtstraal uit de hemel haar

raakt, heel haar lichaam doortrekt, en een gevoel van diep geluk achterlaat (pp. 16-17).

Rørth omschrijft deze dingen als ervaringen die zij niet begrijpt, maar waar ze ook niet van kan wegvluchten. Als ongelovige kan ze deze ervaringen niet plaatsnemen. Zij 'banen zich een weg door haar opvatting van de wereld heen.' Ze gaat dan ook op zoek naar een verklaring. Want hoe kan dit gebeuren? En wat heeft het te betekenen? En hoe kan het dat een academisch-atheïst als zij verschijningen heeft van dingen voorbij ruimte en tijd? Zij laat zich medisch onderzoeken, spreekt met psychiaters, geestelijken, wetenschappers, en experts op het gebied van mystiek en spiritualiteit om deze ervaringen te begrijpen. Het duurt jaren voor zij haar ervaringen goed weet te verbinden met de rest van haar leven.

In de verte lijken de ervaringen van Rørth op die van veel patiënten in het psychiatrisch ziekenhuis die bijzondere belevingen hebben en op zoek gaan naar de betekenis hiervan. Soms maken zij mij als geestelijk verzorger deelgenoot van deze ervaringen en betrekken me bij hun zoektocht. Ik denk dat zij dat doen omdat zij vermoeden dat ik als christelijk theoloog geloof 'dat er meer is tussen hemel en aarde' en hen daarom misschien verder kan helpen. Laat ik een paar voorbeelden geven.

Mevrouw A. vertelt dat ze een leren hoedje heeft gekregen van een vriendin met wie zij tientallen jaren bevriend is geweest. Na het overlijden van deze vriendin heeft zij dit hoedje in haar bezit. Maar als mevrouw dit hoedje opzet, krijgt zij meteen vreselijke hoofdpijn. 'Pastor,' vraagt ze aan me, 'hoe kan ik dat verklaren? Denkt u dat het mogelijk is dat er misschien kwade krachten in dat hoedje zitten waardoor ik die hoofdpijn krijg?'

Meneer B. komt enthousiast bij me om te vertellen dat hij een uitzonderlijk goede dag heeft gehad. Hij is van mening dat dit ook wel eens tegen me gezegd mag worden, naast alle moeilijke dingen die hij met me deelt. Als ik deel in zijn vreugde brengt hij een bajesagenda mee, en wijst me op de datum waar het woord 'reikwijdte' staat en een Bijbeltekst. Zou dat misschien verklaren waarom het juist deze dag zo goed met hem gaat?

Meneer C. vertelt dat hij enkele jaren geleden een man is tegengekomen die hem dingen vertelde over de wereldgeschiedenis en over zijn persoonlijke toekomst. Bovendien heeft hij hem de keus gegeven om het wereldgebeuren te bepalen, waaronder de val van Kadaffi in Libië. Daarna heeft hij de man niet meer gezien. De voorspellingen zijn allemaal uitgekomen, waardoor het vertrouwen van C. in wat de man gezegd heeft onomstotelijk is. Met mij bespreekt meneer C. de vragen die deze ervaring voor hem oproept. Wie ben ik dat ik uitgekozen ben om deze dingen te weten? Ben ik misschien een eencilige organisme binnen een grote geheime organisatie? Wat zegt dit over de wereld? Is het nieuws uit kranten en journaals misschien gemanipuleerd door een instantie die alles achter de schermen bepaalt?

Meneer D. vertelt dat hij met kerst graag een bijdrage wil leveren aan de kerstviering. Hij heeft namelijk iets ontdekt bij het luisteren naar de top 2000 op zijn kamer. Zolang hij op zijn kamer blijft worden alle liedjes op volgorde afgespeeld. Maar als hij even uit zijn kamer gaat, en hij daarna terugkomt, is er een enorme sprong in de nummers gemaakt, bijvoorbeeld van 860 naar 447. Als hij dan weer luistert, wordt de volgorde weer keurig afgewerkt. Hij is de enige die dit opmerkt, want er wordt nooit naar de radiozender gebeld over de grote sprongen tussen de nummers. Dat hij dit wél opmerkt is een duidelijk teken 'van boven' en hij wil zijn dank hiervoor uiten door mee te doen met kerst.

Meneer E. vertelt dat hij in de gevangenis zat toen er opeens een straal licht uit zijn vinger kwam die op de muur een tekening maakte van het paradijs zoals dat in de Koran wordt voorgesteld, met blauwe en groene kleuren. Tegelijk hoorde hij een donderslag en een stem die zei: 'Dit heb ik niet

voor jou!' Sinds die tijd is het duidelijk voor de heer: Allah belooft hem het paradijs en bewaart hem voor de hel (donderslag).

Voor mij als pastor is het allereerst zaak om deze verhalen aan te horen en te begrijpen welke betekenis ze voor betrokkenen zelf hebben. De geestelijk verzorger probeert in de eerste plaats het antwoord te *zijn* in plaats van antwoorden te *geven*. Tegelijk nodigen deze voorbeelden uit om ook op een meer reflectief niveau de vraag te stellen hoe men deze beoordeelt en of ze binnen een groter kader te passen zijn. Dat is vermoedelijk ook de reden voor patiënten om ze met mij te bespreken. 'Pastor, wat vindt u?'

In dit opstel ga ik niet in op hoe deze begeleiding eruit ziet. Veeleer ben ik benieuwd naar hoe ik als geestelijk verzorger en christelijk theoloog *zelf* kan denken over dit proces van (religieuze) betekenisgeving. Wat geeft daarin houvast? Intuïtief ben ik geneigd bepaalde duidingen van de ervaring te beoordelen als meer of minder congeniaal met een traditie van denken of geloven. Maar op grond waarvan eigenlijk? Gelden hier bepaalde regels? Of is elke betekenisgeving even goed?

Classificatie is een fundamenteel kenmerk van al ons denken

Moet ik als pastor alles wat psychiatrisch geldt als 'psychotisch,' 'hallucinatie' of 'waan', ook religieus afwijzen? Of heb ik eigen begrippen en eigen taal tot mijn beschikking? Ik wil op deze vragen reflecteren door enkele filosofische onderscheidingen aan te brengen en die toe te passen op religieus geloof. In paragraaf 2 begin ik met het schetsen van een begripsmatig kader dat kan verhelderen hoe mensen in algemene zin betekenis geven aan hun ervaringen. Daarna zal ik enkele criteria bespreken die bruikbaar zijn bij het denken over een religieuze duiding van ervaringen van mensen met een psychotische kwetsbaarheid (paragraaf 3). Tenslotte zal ik iets zeggen over de bruikbaarheid van deze criteria voor de praktijk (paragraaf 4).

Een theorie van betekenis

In de gang van het leven doen mensen allerlei ervaringen op. Deze ervaringen worden niet passief geregistreerd, maar actief geduid, geordend en van betekenis voorzien (Brümmer, 1989, hoofdstuk 3). Dit doen wij soms bewust, maar veelal doen wij het intuïtief. Zo houden wij het geheel van indrukken hanteerbaar en begrijpelijk. Dus wanneer wij dingen horen of zien brengen wij ongemerkt een ordening aan door ze waar te nemen als behorend tot een bepaalde soort of klasse, tot een verzameling van dingen die bepaalde eigenschappen gemeen hebben en op bepaalde punten van elkaar verschillen. Zo zijn de boeken in mijn boekenkast allemaal verschillend, maar ik neem ze waar als behorend tot dezelfde soort (boek). Evenzo neem ik de obstakels van hout en ijzer in mijn kamer waar als 'meubels' en de objecten van glas op de tafel als behorend tot de categorie 'servies'. Dit type ordening heet classificatie en is een fundamenteel kenmerk van al ons denken.

Net als andere begrippen leren wij geloofsbegrippen hanteren op moeders knie

Deze (intuïtieve) ordening is belangrijk om twee redenen. In de eerste plaats voorkomt zij dat wij door de totaliteit van onze indrukken overweldigd worden en dat de wereld voor ons chaotisch wordt. In de tweede plaats helpt deze ordening ons om te weten wat wij met de dingen om ons heen moeten *doen*, welke *waarde* wij eraan moeten hechten en welke *houding* ten opzichte van de dingen gepast is. Met een boek kun je niet dansen, de meubels kun je niet eten en naar een vergadering op het werk ga je niet in je pyjama. Dit mechanisme is niet alleen van toepassing op onze zintuiglijke waarneming maar op al onze ervaring. Al onze ervaring wordt bemiddeld door de begrippen waarmee wij over de wereld denken. Van belang is hier dat het onontkoombaar gaat om een *duiding* of *interpretatie* van de ervaring: ik interpreteer het beeld op de televisie *als* het verslag van een voetbalwedstrijd, het geluid uit de telefoon *als* de stem van mijn moeder, de verzameling blote mensen als bezoekers van de sauna, etc.

Gelovigen interpreteren hun ervaringen in het licht van hun geloof. De gelovige leeft haar leven voor Gods aangezicht en 'ziet God in alle dingen'. Daarom is voor de gelovige, zoals Calvijn ergens opmerkt, 'het hele leven een dankgebed'. Het geloof functioneert zo als een interpretatiekader dat, naast andere, meer alledaagse begrippen, de zin en waarde van dingen aangeeft en voorschrijft welke houding gepast is ten opzichte van zaken en personen in de wereld. Sommige ervaringen kunnen een concrete en persoonlijke religieuze duiding krijgen. Bijvoorbeeld: mensen ervaren iets als een antwoord op een gebed, verklaren een genezing in termen van goddelijke activiteit, of horen God tot hen spreken door een woord uit de Bijbel. Dergelijke ervaringen worden vaak dragende ervaringen voor de rest van het leven (Clark, 1993; Hensen, 1999; Veerman, 2003; Van der Zwaag, 2008). Net als andere begrippen leren wij geloofsbegrippen hanteren op moeders knie, en samen vormen zij de verstaanshorizon waarbinnen het geheel van onze ervaring wordt begrepen en geduid.

Voor patiënten met een psychotische kwetsbaarheid verloopt dit proces van betekenisgeving in principe niet anders dan voor andere mensen. Ook zij maken dingen mee en zoeken naar een interpretatie van hun ervaringen – al dan niet in termen van een/hun geloof. Dat is een heel natuurlijke reactie. Vooral wanneer het om ongebruikelijke belevingen gaat, zoals het horen van stemmen of een ontmoeting met wezens voorbij ruimte en tijd, ligt een religieuze interpretatie voor de hand. Eén aspect dat hun belevingen anders maakt is dat ze vaak idiosyncratisch en irregulier van aard zijn. Daardoor zijn zij niet goed mededeelbaar aan andere gelovigen of door andere gelovigen herkenbaar als ervaringen van hetzelfde geloof. Voor de pastor die met psychotisch kwetsbare patiënten spreekt, is het dan ook niet altijd makkelijk om raakvlakken te vinden.

Nu is er veel geschreven over gezond en ongezond geloof, over mystieke belevingen en religieuze wanen, en over de verwantschap tussen de religieuze en de psychotische ervaring (Arends, 2012; De Vries-Schot, 2006; Ypma, 2005).¹ Vaak zijn deze overwegingen pastoraal gevoelig en psychiatrisch goed geïnformeerd. Minder vaak echter wordt in

deze studies een beroep gedaan op begrippen en criteria die breder binnen de theologie worden toegepast om te beoordelen of een bepaalde duiding van de ervaring als passend bij of juist vreemd aan het geloof gezien moet worden. Nieuwe tijden en wisselende omstandigheden vragen om steeds nieuwe interpretaties van het geloof en dat roept sinds eeuwen ook de telkens vraag op hoe deze interpretaties beoordeeld moeten worden. Passen ze wel of niet binnen de traditie? Welke criteria spelen daarbij een rol? Dergelijke vragen zijn uitgebreid doordacht. De vraag waar ik hier op in wil gaan is of er van de criteria die toegepast worden in de geloofsleer (en de ontwikkeling daarvan) iets te leren valt met betrekking tot de beoordeling van de religieus geduide belevingen van patiënten met een psychotische kwetsbaarheid.

Iemands psychiatrische diagnose *op zich* maakt zijn religieuze duiding van de ervaring niet waanachtig

Ik ga er daarbij vanuit dat iemands psychiatrische diagnose *op zich* niet maakt dat zijn religieuze duiding van de ervaring waanachtig is, net zomin als iemands psychische gezondheid automatisch leidt tot een vorm van geloven die acceptabel is binnen de traditie.

Theologische criteria

Binnen het christendom is er vanaf het eerste begin sprake van meerstemmigheid en veelkleurigheid (Dunn, 2006). Later, toen kerk en christendom uitgroeiden tot een brede maatschappelijke beweging, zijn stem en tegenstem vaste ingrediënten gebleven in pogingen van theologen om het 'goede nieuws' (evangelie) toe te passen in steeds wisselende historische situaties. Soms werden daarbij leerstellingen als ketters van de hand gewezen, vaker bleven verschillende gezichtspunten binnen de traditie bestaan, hetzij in de hoofdstroom, hetzij in de marge. Het geloof werd op die manier steeds weer met nieuwe begrippen en in het licht van nieuwe kennis omtrent de wereld geformuleerd. Het belangrijkste motief hierachter

was (en is) het geloof begrijpelijk, relevant en adequaat te houden. Dit proces van actualisering en herinterpretatie verloopt niet zomaar willekeurig, maar kent bepaalde regels of criteria (Brümmer, 2001; Van Holten, 2003, pp. 158-176). Wat ik in deze paragraaf wil onderzoeken is of de criteria die voor de traditie als geheel gelden toegepast kunnen worden op de meer individuele duiding van de ervaring.

Coherentie en consistentie. De christelijke erfenis bestaat uit een enorme hoeveelheid overtuigingen, praktijken, beelden, verhalen, idealen, dogma's, sociale instituties, etc. Om enige orde in het geloof en leven te scheppen, hebben theologen voorstellen gedaan om deze ogenschijnlijke wirwar van elementen met elkaar in verband te brengen. Men heeft onderscheid gemaakt tussen hoofd- en bijzaken, tussen kernovertuigingen en periferie, en voorstellen gedaan over hoe men de onderlinge relatie tussen deze elementen kan zien. Het resultaat is theologie: een samenhangende visie op de relatie tussen God, mens en wereld. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke visie geen tegenstrijdige elementen moet bevatten, omdat dan op één onderdeel ontkend zou worden wat op een ander onderdeel juist gesteld werd.

Als we dit toepassen op de 'theologieën' van psychotische patiënten, dan zijn de volgende vragen relevant. Staat de ervaring (het gevoel, de stem, de gedachtegang) op zichzelf of is zij verbonden met andere elementen of overtuigingen over God, mens en wereld? Is er sprake van tegenstrijdige aannames? Is er sprake van eclectisch gebruik van religieuze taal of symboliek? Klinische ervaring leert dat er vaak een gebrek aan 'diepgang' is in de interne structuur van iemands psychotische gedachtewereld. Als ik bijvoorbeeld vraag aan meneer B. welk verband hij ziet tussen de betreffende Bijbeltekst en het feit dat hij een goede dag heeft, is zijn antwoord: 'Dat gevoel heb ik gewoon'. Meneer C. uit bovengenoemd voorbeeld doet veel meer moeite om de innerlijke structuur van zijn overtuigingen te onderzoeken, maar komt al vrij snel niet verder in zijn vragen. Nu is niet ieder mens even reflectief ingesteld, maar gebrek aan samenhang pleit niet voor iemands religieuze duiding van zijn of haar ervaring.

Geloofwaardigheid en uitvoerbaarheid. Binnen een religieuze traditie is interne samenhang niet voldoende om met een bepaalde theologie uit de voeten te kunnen. De ideeën over God, mens en wereld moet ook samenhangen met al het andere wat men gelooft. Het leven is één geheel en het is erg vervelend om op één terrein van het leven dingen voor waar te houden, die men op andere terreinen verwerpt. Daarom zoeken theologen naar interpretaties van het geloof die niet strijdig zijn met wat wij weten uit de wetenschap, of waar wij van uitgaan in het alledaagse leven. Voortgang in kennis en veranderingen in de eisen die het leven aan ons stelt, leiden daarom tot veranderingen in het geloof (Van den Brink, 2017).

Gebrek aan samenhang pleit niet voor iemands religieuze duiding van haar ervaring

Toegepast op de psychiatrie betekent dit dat we de vraag kunnen stellen in hoeverre iemands overtuigingen samenhangen met kennis op andere terreinen van het leven. In hoeverre passen ze bij onze bredere kennis van de wereld? Hoe kan (in het voorbeeld van meneer C.) iemand kennis hebben van de toekomst waar dat nergens anders in het leven aan de orde is? Hoe zou een supermacht de nieuwsredacties van kranten en televisiestations kunnen manipuleren zonder dat iemand het door heeft? Via welk mechanisme zouden kwade krachten een hoedje kunnen gebruiken om iemand hoofdpijn te bezorgen (mevrouw A.)? Dergelijke vragen zijn relevant en in veel gevallen onoplosbaar voor de psychoticus. Ook de vraag in hoeverre ermee te leven valt is hier relevant. Meneer E. zet, na het horen van een stem in zijn cel, zijn leven voort als vrome moslim, en brengt zodoende zijn ervaring in verband met de rest van zijn gedrag. Maar meneer C. komt op basis van zijn ervaring tot bizar gedrag zoals een jaar lang geen 'oke' zeggen of een jaar lang niet door een rood stoplicht lopen omdat hij gelooft dat hij dan zijn waarzegger weer zal zien.

Relevantie en begrijpelijkheid. Religieuze tradities vernieuwen zichzelf omdat bepaalde verschuivingen in de cultuur ervoor zorgen dat andere aspecten van het geloof dan voorheen als relevant naar voren komen. In de Bijbel en de christelijke traditie zijn elementen te vinden die in grote delen van de Westerse cultuur niet langer als passend worden beleefd, zoals opvattingen over de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, slavernij, homoseksualiteit of het geloof in engelen en demonen. Aan de andere kant leidt het besef dat het voortbestaan van de aarde meer en meer afhankelijk is van het menselijk handelen tot vormen van eco-theologie die in vroeger tijden ondenkbaar zouden zijn geweest.

Het is bekend dat mensen met een psychotische kwetsbaarheid graag aansluiting zoeken bij elementen uit de traditie die een letterlijke en concrete activiteit van engelen, demonen, satan of *djinns* (islam) veronderstellen. Het leidt geen twijfel dat dit in vroeger tijden heel prominente elementen waren binnen het christendom, en ook in de Bijbel. Soms verschaffen zij aan gelovigen zelfs groot aanzien binnen de religie (Blom, 2011). Tegengwoordig hebben theologen eerder moeite op een zinvolle manier over deze elementen van de traditie te spreken (De Graaff, 2004; Van der Hoeven, 1998). Door toch in termen van bezetenheid over hun ervaringen te spreken, sluiten sommige psychotische patiënten dus aan bij elementen uit de traditie die niet erg gangbaar zijn in de Westerse cultuur. Dit maakt hun geloof niet per definitie onjuist of onwaar, maar vergroot, althans in de Westerse wereld (Brand, 2002), wel hun isolement en maakt het geloofsgesprek moeilijker.

Continuïteit en normativiteit. Dit leidt tot een verder criterium waar veranderingen binnen religieuze tradities aan moeten voldoen, namelijk herkenbare continuïteit met de traditie. De theoloog Berkhof (1982) merkt ergens op dat wanneer iemand in de kerk of de theologie iets zegt dat nog nooit eerder iemand heeft gezegd, de kans groot is dat ook nooit iemand het zal herhalen. Dit maakt duidelijk dat religieus geloven nooit een individueel proces is, maar ingebed is in vormen van gemeenschap die zelf weer onderdeel zijn van een historisch proces. Daarmee is elke gelovige in gesprek en daaraan ontleent ieder individueel geloof zijn

betekenis. Hoewel elke gelovige zich de traditie weer persoonlijk eigen moet maken, is het zaak niet te ver buiten de verstaanshorizon van de gemeenschap te treden. Dit maakt een overtuiging niet alleen onbegrijpelijk, maar ook normatief minder acceptabel. Binnen het christendom gelden met name de Bijbel en de traditie als bron en norm van openbaring. Wie zich daar te ver buiten waagt, loopt het gevaar door de geloofsgemeenschap afgewezen te worden omdat zij dat geloof niet als het hunne herkennen.

Mensen die hun psychotische belevingen religieus duiden, hebben nogal eens moeite aan te sluiten bij hoe in de Bijbel of de traditie over God en mens wordt gesproken. Cor Arends (2012) wijst er

in dit verband op dat openbaring in christelijke zin verlossing hoort te brengen. De vraag die derhalve vanuit christelijk perspectief aan een religieuze duiding van de psychotische beleving gesteld kan worden is of zij leidt tot redding of bevrijding, tot het loskomen uit angst en uitzichtloosheid. Bevestigt zij het bestaan, leidt het tot herstel van verhoudingen, tot een vorm van 'opstanding en nieuw leven'? Dus, continuïteit met de traditie (en de wijze waarop een christelijk theoloog deze verstaat) kan functioneren als een norm voor de theologische beoordeling van psychotische belevingen (Van der Kooi & Van der Kooi, 2017).

Tot zover enkele criteria die ontleend zijn aan de beoordeling van religieuze tradities als geheel.

Hiernaast noem ik nog twee extra criteria die betrekking hebben op eigenschappen die de psychotische ervaring en religieus geloof gemeen hebben, namelijk het vermogen tot symbolisering en de ervaring van het 'zeker weten'.

Conceptuele competentie. Hierboven legde ik uit dat al onze ervaring wordt geduid door de begrippen die wij hebben leren gebruiken in de loop van ons leven. Welke begrippen dat zijn hangt af van waar onze wieg stond en in welke cultuur we opgroeien. Als het lukt deze begrippen op de juiste wijze te hanteren, kunnen we ons handhaven in het contact met anderen, want dan kunnen we de taal, de conventies en de gebruiken van de ons omringende cultuur verstaan. Dit geldt ook voor geloofsbegrippen. Zij vormen geen aparte categorie maar moeten net als andere aangeleerd worden. Als wij de geloofstaal weten te hanteren, kunnen wij deelnemen aan religieuze praktijken en geloofsmatig met anderen communiceren. Veel van de geloofstaal is echter metaforisch en symbolisch van aard. Het vergt daarom oefening om te weten welke vooronderstellingen en implicaties wél en welke niet legitiem afleidbaar zijn uit geloofsbegrippen. Als God een rots genoemd wordt, is het niet gepast te vragen van welk soort steen God gemaakt is; de metafoor drukt Gods betrouwbaarheid uit.

Een van de problemen die met een psychotische ontregeling gepaard kunnen gaan is een afname van het vermogen tot symboliseren. Woorden en dingen kunnen sterk 'verdinglijken' en eigen, nieuwe betekenissen krijgen. Dit 'concretistisch denken' leidt tot verlies van met anderen gedeelde realiteit, en geeft de psychotische betekenisverlening haar bizarre karakter (Kusters, 2004; Ypma, 2005). Hoe dit proces ook precies verloopt, voor de pastor is het van belang te blijven bij haar kennis van de eigen traditie en de patiënt eventueel te helpen bij het gebruik van beelden die in de traditie voorhanden zijn. De pastor weet welke concreetheid religieus gepast is en welke misplaatst, hoe bepaalde beelden verstaan moeten worden en met andere beeldtaal verbonden moet worden. Dus als iemand in een psychotische episode de ervaring opdoet 'met Christus gekruisigd te zijn', maakt die persoon naar alle waarschijnlijkheid een verkeerd gebruik van het beeld dat Paulus ge-

bruikt in Galaten 2:19. Voor ons doel van belang is dat een competent gebruik van religieuze begrippen een belangrijke maatstaf is in de beoordeling van psychotische belevingen met een religieuze duiding. Daarin is de pastor als theoloog competent.

Binnen gezond geloof is alle ruimte voor twijfel, kritische afstand en de mogelijkheid van geloofsverlies

Zekerheid. Volgens de brief aan de Hebreëen biedt het geloof 'een zekerheid van dingen die men hoopt en een bewijs van dingen die men niet ziet' (Hebr. 11:1). Soms wordt dit zo geïnterpreteerd dat gelovigen vasthouden aan hun overtuigingen en uitgangspunten op zo'n manier dat geen enkele ervaring of bewijsmateriaal hier invloed op kan hebben. Elk bewijs van het tegendeel wordt genegeerd of middels een hulp-redenering onschadelijk gemaakt. Werd zelfs de waarneming dat de aarde om de zon draait in vroeger eeuwen niet door de kerk bestreden? Er zit veel waars in de observatie dat religieus gelovigen een sterk commitment aan de dag leggen ten aanzien van hun overtuigingen. Toch is uit het bovenstaande wel gebleken dat religieus geloof niet immuun is voor kritiek van buiten. Immunitet voor kritiek of het negeren van wetenschappelijke of alledaagse kennis geldt als zeer irrationeel. Een geloofssysteem is te zien als een wereldbeschouwing die een fundamentele visie biedt op de aard van de wereld, idealen van het goede leven, normen voor het menselijk handelen, etc. In dit opzicht is een geloof te vergelijken met een heersend paradigma in de natuurwetenschap. Dat geeft men niet zomaar op als ergens een onregelmatigheid wordt opgemerkt (Van Holten, 2003). In de tweede plaats is de kern van religie persoonlijke geraaktheid of existentiële betrokkenheid. Daar houdt men graag aan vast. Dat neemt echter niet weg dat binnen gezond geloof alle ruimte is voor twijfel, kritische afstand en de mogelijkheid van geloofsverlies. Een gelovig commitment sluit denken over de mogelijkheid van falen of vergissen bepaald niet uit.

Hier ligt een belangrijk verschil met mensen met een psychotische kwetsbaarheid (Ypma, 2003). Zij houden er soms overtuigingen op na die, vanwege de subjectieve zekerheid die ze voor hen hebben, op geen enkele manier te corrigeren zijn. In de psychiatrische diagnostiek is dit een van de belangrijkste redenen om een overtuiging als een ‘waan’ te kwalificeren (Van der Zwaard, 2006). Voor ons doel is het hier van belang erop te wijzen dat de mate waarin een patiënt zekerheid claimt voor de gelovige interpretatie van zijn belevingen, wel of geen twijfel kan toelaten, andere gezichtspunten kan overwegen, etc. voor de pastor – net als voor de psychiatrische professional – een belangrijk criterium is voor de beoordeling van religieus geduide ervaringen.

Evaluatie

Hoe bruikbaar zijn deze criteria in de praktijk? Het zal duidelijk zijn dat ze niet bedoeld zijn als een diagnostische lijst waar de graad van gezondheid of ziekte van iemands religieuze overtuigingen mee gemeten kan worden. Evenmin is zij bedoeld om iemand godsdienstig de maat te nemen. Dat kan nooit de taak zijn van de pastor in het psychiatrisch ziekenhuis. Bovendien zou dat ook niet kunnen, omdat de toepassing van een set criteria nooit kan leiden tot de keuze van één bepaalde opvatting of theorie als de juiste. Dat geldt noch in de wetenschap, noch op het gebied van levensbeschouwing of religie (Van Holten, 2003). Tenslotte zijn deze criteria in verschillende mate persoons-relatief (Brümmer, 2001): sommige zijn van toepassing op het universele niveau van de logica (consistentie), andere op het niveau van de geloofsgemeenschap (continuïteit) en andere op het niveau van het persoonlijk geloof en leven (uitvoerbaarheid en zekerheid).

Wel kunnen deze criteria een bijdrage leveren aan het gesprek over iemands geloofsbeleving. De criteria maken duidelijk dat een dergelijk gesprek geen willekeurige bedoening is: er zijn spelregels in deze zoektocht. Ze kunnen de geestelijk verzorger als theoloog taal en kader bieden waarmee naar raakvlakken gezocht kan worden. Bovendien maken bovenstaande overwegingen ook duidelijk waarom de duiding van een psychotische ervaring

genormeerd wordt door de eigen bronnen van het kader waarbij aansluiting gezocht wordt. Het kan de geestelijk verzorger gereedschap in handen geven om over de verwarrende wereld van de psychotische ervaring te denken. Bovendien kan het begripsmatig kader, zoals geschetst in paragraaf 2, duidelijk maken dat er op conceptueel niveau een continuüm bestaat tussen de psychotische en niet-psychotische duiding van de ervaring.

Het blijft natuurlijk altijd mogelijk – in de praktijk gebeurt het vaak – dat een patiënt ondanks een dergelijk gesprek blijft bij zijn geïsoleerde, door anderen als vreemd beleefde (geloofs)overtuigingen. Sommige patiënten stemmen met Maarten Luther in en zeggen ‘Ik sta hier, ik kan niet anders!’ Filosofisch gezien moeten we voorzichtig zijn dit meteen als irrationeel van de hand te wijzen. Binnen de godsdienstfilosofie is er een zeer gezaghebbende stroming die pleit voor de rechtvaardiging van geloofsovertuigingen *zonder* bewijs of argumenten (Plantinga, 2000). Volgens deze theorie kan iemand gerechtvaardigd zijn in het hebben van een overtuiging die niet voor anderen geloofwaardig te maken is. En dit is precies de positie waar veel patiënten met een psychotische ervaringen zich in bevinden. Tenslotte kan de psychoticus zich altijd terugtrekken in een vorm van solipsisme, de filosofische positie die ervan uitgaat dat alleen het bewustzijn van de waarnemer reëel is en alle andere personen slechts bestaan in de geest van de waarnemer. Het is theoretisch mogelijk dat dit het geval is, en indien het juist is, is het intellectueel onweerlegbaar (elke ‘externe’ realiteit wordt immers gezien als product van de eigen geest en bevestigt de eigen overtuiging). Maar in de meeste gevallen lijden patiënten aan het isolement dat hun psychotische belevingen met zich meebrengt, en wat hen dan aanzet tot een zoektocht naar wat dit te betekenen heeft. Voor deze patiënten kan een gesprek met de geestelijk verzorger zeer helpend zijn.²

Wilco van Holten is geestelijk verzorger bij De Voorde, onderdeel van Forensische Zorgspecialisten in Amersfoort; wholten@hoevenkliniek.nl

Literatuur

- Arends, C. (2012). *If Billy Sunday Comes to Town. Een fundamenteel-theologische casestudy naar de waan bij Anton Boisen*. Dissertatie, Nijmegen.
- Berkhof, H. (1982). *Inleiding tot de studie van de dogmatiek*. Kampen: Kok.
- Blom, J. D. (2011). Ezechiël op de sofa. Van mystieke ervaring tot religieuze waan? *Psyche & Geloof*, 22, 2-7.
- Brand, G. (2002). *Speaking of a Fabulous Ghost. Criteria in African Christian theology*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Brink, G. van den (2017). *En de aarde bracht voort. Christelijk geloof en evolutie*. Utrecht: Boekencentrum.
- Brümmer, V. (1989). *Wijsgerige begripsanalyse*. Kampen: Kok.
- Brümmer, V. (2001). The Inter-subjectivity of criteria in theology, in: M.M. Olivetti (ed.), *Intersubjectivité et théologie philosophique* (pp.187-190). Milaan: Bibliotheca dell' Archivio di Filosofia.
- Clark, K. J. (Ed.) (1993). *Philosophers Who Believe. The spiritual journeys of 11 leading thinkers*. Downers Grove: Inter Varsity Press.
- Dunn, J. D. G. (2006). *Unity and Diversity in the New Testament*. London: SCM Press.
- Graaff, L. F. de. (2004). *De verdwijning van engelen uit kerk en theologie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Hensen, W. (1999). *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme*. Baarn: Ten Have.
- Hoeven, T. H. van der (1998). *Het imago van Satan. Een cultuur-theologisch onderzoek naar een duivels tegenbeeld*. Kampen: Kok.
- Holten, W. van (2003). *Explanation Within the Bounds of Religion*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Kooi, M. & K. van der (2017). *Goed gereedschap is het halve werk. De urgentie van theologie in pastorat en zielzorg*. Utrecht: Boekencentrum.
- Kusters, W. (2004). *Pure waanzin. Een zoektocht naar de psychotische ervaring*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford: Oxford University Press.
- Rørth, C. (2017). *De dag dat ik Jezus ontmoette. Bekentenissen van een moderne ongelovige*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Veerman, H. (2003). *Ben ik nou gek! Hedendaagse dwarsliggers in naam van God*. Baarn: Ten Have.
- Verhagen, P. J. & Megen, H. J. G. M. van (red.) (2012). *Handboek psychiatrie, religie en spiritualiteit*. Utrecht: Tjdstroom.
- Vries-Schot, M. de (2006). *Gezonde godsdienstigheid en heilzaam geloof. Verheldering van concepten vanuit de psychologie, psychiatrie en de theologie*. Delft: Eburon.
- Ypma, S. (2005). *Tussen God en gekte. Een studie over zekerheid en symbolisering in psychose en geloven*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Zwaag, B. van der (2008). *Als Christus verschijnt. Christusverschijningen in deze tijd*. Kampen: Kok.
- Zwaard, R. van der (2006). Wat is een waan? *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 48, 453-459.

Noten

1. De literatuur hierover is enorm. Ik beperk me tot recente studies die hierover vanuit theologische hoek zijn verschenen. Een overzichtswerk in het Nederlands taalgebied biedt Verhagen & Van Megen, 2012.
2. Ik dank Martin Walton, Dick de Jong en Cor Arends voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit opstel.